

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDEGI GENDERLEKTİN ÓZINE TÁN QASİYETLERİ

D.M.Kurbanbaeva – *assistent oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: genderlekt, qaraqalpoq tili, ingliz tili, sotsiolingvistika, gender farqlar, pragmatik strategiyalar, madaniy tilshunoslik, gender rollari.

Ключевые слова: гендерлект, каракалпакский язык, английский язык, социоллингвистика, гендерные различия, прагматические стратегии, культурная лингвистика, гендерные роли.

Key words: genderlect, the Karakalpak language, the English language, sociolinguistics, gender differences, pragmatic strategies, cultural linguistics, gender roles.

Kirisiw. Til tek ǵana baylanıs quralı emes, al mádeniyat, ózlik hám sociallıq dúzilistiń kórinisi esaplanadı. Sociolingvistikanıń eń názik tarawlarınan biri genderlekt – erkekler hám hayallardıń sóylewindegi sistemalı ayır-mashılıqlardı úyreniw bolıp tabıladı. Genderlekt – bul tek ǵana erkek hám hayal sóylewshiler arasındaǵı biologiyalıq ayır-mashılıqlar haqqında emes, al jámiyetler genderdi lingvistikalıq tańlaw arqalı qalay túsinetuǵınlıǵı hám kodlastıratuǵınlıǵı haqqında ekenligin kóriwge boladı.

Inglis sociolingvistikasında genderlekti úyreniw bir neshe on jıllar dawamında kózge taslanbaqta, atap aytqanda Debora Tannen, Robin Lakoff hám Janet Xolms jumlarında erkekler hám hayallardıń tikkeleylik, ádeplilik, úzilis usılları, teg sorawları hám diskurs strategiyaları boyınsha qanday parıqlanıwı kórsetip berilgen. Sonıń menen birge, túrkiy tillerde, sonıń ishinde, qaraqalpaq tilinde genderlik tillerdiń qollanıwı boyınsha izertlewler dúnya iliminde elege shekem az sáwlelengen, biraq jergilikli sociolingvistikalıq úlgieler boyınsha ilimiy izertlewler alıp barılmaqta.

Sóylesiletuǵın qaraqalpaq tili bolǵanlıqtan gender rolleriniń sóylewge qanday tásir etiwın baqlaw ushın áhmiyetli kózqaraslardı keltirip ótedi. Bul jumısta qaraqalpaq hám inglis tillerindegi genderlektlerdi salıstırmalı izertlewge, olardıń tillik ózgesheliklerin hám sociallıq-mádeniy tiykarları kórsetip berilgen.

Materiallar hám usıllar. Genderlekt – tilshi Debora Tannen tárepinen keń tarqalǵan atama bolıp, erler hám hayallardıń óz ara baylanıs jasaw usıllarınan ibarat. Bul ayır-mashılıqlar óz-ózin biologiyalıq emes, al mádeniy shárttilik, jámiyetlik normalar hám kommunikativlik úmitler tiykarında qalıptesedi. Sociolingvistikanıń pikirinshe, til jası, aymaǵı, klassı, jımı sıyaqlı sociallıq ózgeriwshilerge qarap ózgeredi.

Batis sociolingvistikasında, ásirese, inglis tilinde sóylesiwshi kontekstlerde hayal-qızlar sóylesiwı kóbirek birge islesiwshi, tuwrı emes hám ádepli, erkekler sóylesiwı bolsa isenimli, tuwrı hám básekige shıdamlı dep táriyiplenedi. Biraq, bul ulıwmalastırıwlar kontekstke baylanıslı bolıp, bilimlendiriw, sociallıq-ekonomikalıq kelip shıǵıw hám gender ideologiyalarǵa tásir etiw sıyaqlı faktorlarǵa tásir etedi.

Qaraqalpaq jámiyetinde kóshpeli, Islam dini hám patriarxal strukturalarda bekkemlengen dástúriy genderlik roller tildiń qollanıwına tariyxıy jaqtan, ásirese, húrmet-izzet, ráwıyat qurılısı hám únsizlik jaǵman tásir etken. Genderlik ayır-mashılıqlar pragmatika hám sóylesiw stiline óz kórinisin tabıwı múmkin bolǵan inglis tiline salıstırǵanda, qaraqalpaq genderlektinde húrmet sózleriniń morfologiyası, mádeniyatqa sáykes keletuǵın metaforalar hám evfemizmlerdiń bolmawı hayal-qızlar sóylewine engiziledi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Genderlekttegi eń kózge kórinetuǵın ayır-mashılıqlardan biri leksikalıq tańlaw bolıp

esaplanadı. Inglis tilinde hayal-qızlar "I feel", "perhaps", "sort of", "you know" sıyaqlı sezimler, tilekleslik mánini ańlatıwshı sózlerden kóbirek paydalanadı. Erkekler bolsa mártebe, kúsh hám háreket penen baylanıslı sózlerdi maqul kóredi, máselen, "jeńiw", "ústemlik etiw", "shártlesiw" hám basqalar.

Qaraqalpaq tilinde jınıslar arasındaǵı leksikalıq ayır-mashılıq mádeniy túrde belgilengen. Sóylesiwde hayal-qızlar, ásirese, jámiyetlik yamasa rásmiy kontekstlerde kóbinese evfemikalıq kórinisler hám jumsartıwshı metaforalarǵa súyenedi. "jarıq kórsin" (qutlı bolsın) yamasa "qız bala sóz aytsa..." (qız bir nárese aytsa...) sıyaqlı sóz dizbeklerinde húrmetli hám mádeniy kishipeyilik keypiyatı bar, bul hayal-qızlardıń ádep-ikramlılıǵı hám kishipeyiliginin dástúriy talapların sáwlelendiredi.

Erkek sóylewshiler bolsa, kerisinshe, ásirese, aralas jınıslı ortalıqta sóylegende yamasa sociallıq statusın tastıyqlaǵanda kóbirek abıraylı hám kórsetpe beriwshi sózlerden paydalanadı. Máselen, erkekler sóylewinde buyırq forması kóbirek ushırasadı, sóylew tilindegi sóylewler erkekshilikti, házil-dálkek, isenimlilik kórsetiw ushın qollanıwı múmkin [2].

Sintaktikalıq dúzilisler de jınıslar arasında ózgeshelenedi. Inglis tilinde hayallar kobinese apiwayı yaqı qospa ǵaplerden quramalı ǵaplerdi dúzip otıradi, bul nuanslar hám rawajlanıwǵa imkan beredi. Sonday-aq, olar kelisimge keliw yamasa pikirlesiw ushın kóbirek sorawlardan paydalanadı. Mısalı: "Sonda jaqsıraq isleydi dep oylamaysız ba?"

Erkekler bolsa kóbinese qısqa, usınıslardı asıǵıs alıp baratuǵın hám sáykeslikti azıraq qabıl etetuǵınlıǵın kóriwge boladı. Bul sintaksislik abzallıq kópshilik erkek sóylewshiler tárepinen qabıl etiletuǵın "málimleme sıpatındaǵı baylanıs" modeli menen baylanıslı.

Hayal sózi: Bir kúni Tazagúl, Bir kúni bizlerge jeńge bolasań, dep kúlip qoydı. Seniki ne Tazagúl, uyalmasań ba. Bul jerde ol birinshi ǵápte buyırq formasında jańalıq aytıp tur. Ekinshi ǵápte «Seniki ne Tazagúl uyalmasań ba» – dep óziniń uyalǵanın bildiriw maqsetinde ashıwlanǵan keyipte sóylegenin bildirip tur [5].

Pragmatika – qollanıwdaǵı tildi úyreniw – genderdiń kommunikaciya maqsetleri hám strategiyalarına qanday tásir etiwın túsiniw imkaniyatın beredi. Inglis tilinde Debora Tannen hayallar sóylesiwden múnásibetler qurıw hám baylanıs ornatiw ushın paydalanıwın, erkekler bolsa onnan informaciya jetkeriw hám ǵárezsizlikti tastıyqlaw ushın paydalanıwın aytıp ótedi. Mısalı, hayal-qızlar aktiv tırlawdı kórsetiw ushın kóbinese ("mm-hmm," "Really?"), qaratpa sózlerden erkekler bolsa tez-tez toqtatıwdı ústemlik belgisi sıpatında túsiniwı múmkin.ek jası úlken erkek tuwısqanı menen sóylesip atırǵan waqıtta onıń pikirine qarsı shıǵıwdan saqlanıp, aylanıp sóylewdi qollanıwı múmkin. Üdemew kópshilik jaǵdaylarda mápsizlik emes,

al húrmet sıpatında talqılanadı. Hayallar kóbinese implikaciya arqalı sóylew strategiyasınan paydalanıp, tınlawshıǵa juwmaq shıǵarıw imkaniyatın beredi. Erkekler, ásirese, basshılıq yamasa jámiyet rollerinde bilim hám tájiriybege itibar qaratıp, didaktikalıq yamasa tastıyqlawshı tonlardan paydalanıwı múmkin.

Bunday pragmatika sóylesiw ádep-ikramlılıǵın anıqlawda jas, status hám jınıs birlesetuǵın mádeniy qádiriyyatlar sistemasın sáwlelendiredi.

Genderlektikanıń rawajlanıwı tosinnan emes – ol social-lasıw procesine tereń tamır jayǵan. Balalıq dáwirinen baslap shaxsqa "er bala sıyaqlı sóylew" yamasa "qız bala sıyaqlı sóylew" úyretiledi. Inglis tilinde sóylesiwshi jámiyetlerde, ǵalaba xabar quralları, bilimlendiriw hám qatarlardıń óz ara múnásibetleri genderlik tilden paydalanıwdı kúsheytedi, kóbinese jasırın kúsheytiw mexanizmleri menen (másele, qızlardıń ádepliligin maqtaw, ul balalardıń emocionallıq kórinisn singa alıw).

Qaraqalpaq mádeniyatında lingvistikalıq sociallasıw kóbirek jámiyetshilik tiykarında boladı. Balalar jası úlkenlerden, máresimler hám awızeki ádebiyatlardan úyrenedi, bunda naqıl-maqallar kúshli gender normalarına iye. Misalı, qaraqalpaqlardıń: *"Qızǵa sóz – qanaat penen aytılsın"* (Qızǵa sóz abaylap aytılwı kerek) degen naqılı hayal-qızlar ushın sózdi sheklew qádirin sáwlelendiredi [6].

Solay etip, til gender ideologiyasınıń hám sáwleleniw, hám bekkemlewshi, minez-qulıq, ózlik hám sociallıq óz ara tásir kútiwlerin jetkeriwshi boladı.

Til hám genderlik ózgeshelik qatnası statistikalıq yamasa universal emes, ol úzliksiz sociallıq-mádeniy sóylesiwler arqalı qurıladı hám lingvistikalıq normalar menen bekkemlenedi. Qaraqalpaq hám inglis tilinde sóylesiwshi jámiyetlerde til individler ózleriniń gender ózgesheliklerin ózlestiriwshi, atqarıwshi hám proekciyalawshı ortalıq wazıypasın atqaradı.

Biraq performativlik dárejese hám genderlik til minez-qulqına baylanıslı mádeniy kútilmeler bir-birinen ádewir parıqlanadı.

Qaraqalpaq mádeniyatında lingvistikalıq minez-qulıq kollektivistlik qádiriyyatlar hám tereń ornalasqan sociallıq roller menen tıǵız baylanısqan. Gender ózgesheligi kóbinese jámaáatnıń kútiwlerine sáykes túrde ámelge asırıladı, bunda sózge shıǵıwshı hayallar jaqsılıq belgisi sıpatında úndemew, kishipeyillik hám tınıshlıqtı ózinde sáwlelendiriwge shaqırıladı. Hayal-qızlar sóylewinde

azaytıwshı sózler (-shaq, -chik suffiksleri), jumsartıwshı sózler hám jekelespegen konstrukciyalardıń qayta-qayta qollanıwı sózde kishipeyilliknıń mádeniy kórinisn sáwlelendiredi. Erkekler sóylesiw bolsa basshılıq, isenim hám hákimiyatqa sáykes keledi hám dástúrlesken abıray hám jámaát wákilligi menen kóbirek baylanısa.

Kerisinshe, inglis tilinde sóylesiwshi jámiyetlerde, ásirese Batis liberal demokratiyalarında til bargan sayın ózin-ózi bildiriw quralı sıpatında qollanılgan, gender ózgesheligi bolsa kóbirek ózgeriwshen hám jeke tártipte kelisiledi. Hayallar kúshli deklaraciya arqalı ózleriniń erkinligin tastıyqlawı yamasa dástúriy «erkekshe» registerlerdi (másele, siyasatta yamasa yuridikalıq diskursta) qaytarıp alıwı múmkin, erkekler bolsa gender normalarınan shetke shıǵıw dep esaplanbay-aq, empatikalıq yamasa emocionallıq ekspressiv tildi qabıl etiwı múmkin. Bul beyimlewshen dúzetiw qaraqalpaq kontekstinde kemirek qollanıladı, bul jerde gender rollari kóbirek talapshań bolıp qaladı, ásirese rasmiy hám uluwmalıq sharyatlardada [4].

Juwmaq. Qaraqalpaq hám inglis tillerin salıstırıw arqalı kórsetilip ótilgenindey, genderlekt tek ǵana lingvistikalıq konstrukciya emes, al jámiyetlik strukturalardıń, hákimiyat qatnasıqlarınıń hám mádeniy qádiriyyatlardıń aynası bolıp tabıladı. Hár eki tilde de erkekler hám hayallardıń sóylesiwinde anıq ayırmashılıqlar kózge taslansa da, mádeniy normalar, tariyxıy miyraslar hám sociallıq-ekonomikalıq sharayatlar sebepli genderlektikanıń mexanizmleri, belgileri hám mánisleri bir-birinen keskin parıqlanadı.

Inglis tili óziniń joqarı dárejede hújjetlestirilgen hám globalastırılǵan diskursı menen pragmatikalıq nyuans, ádeplilik strategiyaları hám gáp dúzilisi arqalı genderlikti kórsetedi. Qaraqalpaq tili dástúr hám jámleskenlik qádiriyyatları tiykarında leksikalıq tańlaw, evfemizm, sintaktikalıq ózgeshelik hám únsizlikte genderliktin bar ekenligin kóbirek kontekstuallıq jaqtan kórsetedi.

Bul ayırmashılıqlardı túsiniw tek ǵana genderlik baylanıs haqqındaǵı bilimlerimizdi baytıp qoymastan, al lingvistikalıq hár túrlilik ózgerip atırǵan genderlik dinamika menen kesilisetuǵın dúnyada mádeniyatlararalıq empatiya hám xabardarlıqtı rawajlandıradı. Tilshiler, pedagoglar hám mádeniyat analitikleri ushın qaraqalpaq hám inglis tilleri sıyaqlı tillerde genderlikti úyreniw jáne de inklyuziv, refleksiv hám ádalatlı sóylesiw ámeliyatına jol ashadı.

Ádebiyatlar

1. Tannen D. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. -New York: Ballantine Books. 2010.
2. Holmes J. *An Introduction to Sociolinguistics* (4th ed.). London: Routledge. 2013.
3. Lakoff R. *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row. 2015.
4. Fishman P. Interaction: The Work Women Do. In Thorne, B., Kramarae, C., & Henley, N. (Eds.), *Language, Gender and Society*. Rowley: Newbury House. 2013.
5. Seytov Sh. "Qashqın" "Kóp tırnalar ketti". –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021.
6. Qaraqalpaq folklorı 88-100 tomlıq. –Nókis: «Ilm», 67-68-b.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada genderlekt - gender bilan bog'liq turli nutq qoliplarining lingvistik hodisasi ikki xil lingvistik va madaniy kontekstda: qaraqalpoq va ingliz tillarida o'rganilgan. Maqolada sotsiolingvistik nazariya, pragmatik diskurs tahlili va madaniy semiotikaga asoslanib, erkaklar va ayollar bu ikki tilda tildan turlicha foydalanishi tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается гендерлект лингвистический феномен различных речевых моделей, связанных с полом, изучается в двух различных лингвокультурных контекстах: каракалпакском и английском. На основе социолингвистической теории, прагматического анализа дискурса и культурной семиотики в статье анализируется, как мужчины и женщины по-разному используют язык в этих двух языках.

SUMMARY. In this article is discussed genderlekt - the linguistic phenomenon of various gender-related speech patterns - is studied in two different linguistic and cultural contexts: Karakalpak and English. Based on sociolinguistic theory, pragmatic discourse analysis, and cultural semiotics, the article analyzes how men and women use language differently in these two languages.